

The method of Manžumeh analysis (Systematic analysis) of political thinkers' thought

Mojtaba Babakhani*

Ali Jafari Horestani**

Mohsen Johari***

Mohammad Ghaemi Rad****

Seyyed Mustafa Mousavi*****

Received: 2022/10/19

Accepted: 2023/08/09

Analyzing the thoughts of political thinkers in the light of religious epistemological foundations and paying attention to the specific requirements of research in this field requires the design of a specific research method. In this article, the "Manžumeh Approach" is presented as a proposed method. The main question is "What are the steps of implementing the Manžumeh analysis?" This method has been explained in five stages: "Research design", "Data collection", "Data analysis", "Research report" and "Validation". Data analysis in this method is performed in accordance with a special coding logic, including two types of coding: "deductive-inductive" and "deliberative-interpretive". According to this method, data analysis takes place in two steps: "understanding the totality of the intellectual system" of the political thinker and "research under his intellectual system". The research under the political thinker's intellectual system includes three steps: "deliberative coding of central texts", "layer-by-layer interpretive coding of central texts" and "extraction of the comparative model of the subject or theory under the political thinker's intellectual system". In the end, the systematic analysis method has presented its proposal regarding the way of presenting the research report and the methods of research validation according to the specificities of the research in the field of political thinkers' thought.

Keywords: Intellectual system, Manžumeh analysis, Meta-analysis, Methodology, Political thinker, Systemic analysis.

* PhD in Political Science from Imam Sadiq University and Researcher at Imam Sadiq University Rushd Center, Tehran, I.R.Iran (Corresponding author).

m.babakhani@isu.ac.ir

 0000-0001-6107-3658

** PhD student in Political Science, Imam Sadiq University, also: Researcher of Imam Sadiq University Rushd Center, Tehran, I.R.Iran.

jafaari.ir@gmail.com

 9870-5806-0006-0009

*** PhD student and Researcher of Imam Sadiq University Rushd Center, Tehran, I.R.Iran.

johari@isu.ac.ir

 0000-0002-3407-0694

**** MA. and Researcher of Imam Sadiq University Rushd Center, Tehran, I.R.Iran.

mgr1373@gmail.com

 0114-6057-0005-0009

***** Master student and Researcher of Imam Sadiq University Rushd Center, Tehran, I.R.Iran.

mo.mousavi@isu.ac.ir

 0000-0002-1613-3276

روش تحلیل منظومه‌ای اندیشه متفکران سیاسی

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۷/۲۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۵/۱۸

مقاله برای بازنگری به مدت ۴۶ روز نزد نویسندگان بوده است.

مجتبی باباخانی*

علی جعفری هُرستانی**

محسن جوهری***

محمد قائمی‌راد****

سیدمصطفی موسوی*****

چکیده

برای تحلیل اندیشه متفکران سیاسی تاکنون روش‌های مختلفی ارائه شده که در این میان تأکید بر تحلیل منظومه فکری بیشتر نمود دارد. سؤال اصلی پژوهش حاضر عبارت است از: مراحل کاربست روش تحلیل منظومه‌ای در مقام فهم و تحلیل اندیشه متفکران سیاسی کدام است؟ با استفاده از روش «فراتحلیل»، پنج مرحله طراحی، گردآوری داده، تحلیل داده، تدوین و اعتباریابی معرفی شده اند.

واژگان کلیدی: تحلیل منظومه‌ای، روش‌شناسی، فراتحلیل، متفکر سیاسی، منظومه فکری، نظام فکری.

* دکتری تخصصی گرایش مسائل ایران از دانشکده معارف اسلامی و علوم سیاسی، دانشگاه امام صادق علیه‌السلام و پژوهشگر مرکز رشد دانشگاه امام صادق علیه‌السلام، تهران، جمهوری اسلامی ایران (نویسنده مسئول).

m.babakhani@isu.ac.ir 0000-0001-6107-3658

** دانشجوی دکتری گرایش مسائل ایران، دانشکده معارف اسلامی و علوم سیاسی، دانشگاه امام صادق علیه‌السلام و پژوهشگر مرکز رشد دانشگاه امام صادق علیه‌السلام، تهران، جمهوری اسلامی ایران.

jafaari.ir@gmail.com 9870-5806-0006-0009

*** دانشجوی دکتری گرایش فرهنگ و ارتباطات، دانشکده معارف اسلامی و فرهنگ و ارتباطات، دانشگاه امام صادق علیه‌السلام و پژوهشگر مرکز رشد دانشگاه امام صادق علیه‌السلام، تهران، جمهوری اسلامی ایران.

johari@isu.ac.ir 0000-0002-3407-0694

**** دانش‌آموخته کارشناسی ارشد دانشکده معارف اسلامی و فرهنگ و ارتباطات، دانشگاه امام صادق علیه‌السلام و پژوهشگر مرکز رشد دانشگاه امام صادق علیه‌السلام، تهران، جمهوری اسلامی ایران.

mgr1373@gmail.com 0114-6057-0005-0009

***** دانشجوی کارشناسی ارشد دانشکده معارف اسلامی و حقوق، دانشگاه امام صادق علیه‌السلام و پژوهشگر مرکز رشد دانشگاه امام صادق علیه‌السلام، تهران، جمهوری اسلامی ایران.

mo.mousavi@isu.ac.ir 0000-0002-1613-3276

مقدمه

بیان مسئله: با نگاهی به آثار پژوهشی موجود که به بررسی اندیشه متفکران سیاسی پرداخته‌اند، می‌توان به این نتیجه رسید که بسیاری از این آثار به دلیل فقدان یک روش پژوهش اختصاصی، یا به حرکت در سطح اکتفا کرده و از ورود به مباحث دقیق‌تر احتراز داشته‌اند و یا با ورود غیراصولی به لایه‌های زیرین، به موفقیت چشمگیری دست‌نیافته‌اند. روش‌های متداولی که غالباً پایه این پژوهش‌ها قرار گرفته‌اند، از چالش‌هایی رنج می‌برند که به روشنی در نتایج به دست آمده خودنمایی می‌کند. مسئله این پژوهش از جنس روش‌شناسی بوده و دغدغه اصلی محققان آن است تا بتوانند روشی مناسب برای تجزیه و تحلیل اندیشه‌های سیاسی ارائه نمایند.^۱

اهمیت: پژوهش حاضر بنا به ماهیت روش‌شناسانه‌اش دارای اهمیت نظری است؛ چراکه به اصلاح فرایند شناخت و تحلیل اندیشه متفکران سیاسی کمک می‌نماید. اگرچه می‌توان برای آن اهمیت عملی هم قائل شد؛ چراکه شناخت دقیق اندیشه، امری است که نتایج آن را می‌توان در عرصه عمل نیز مشاهده کرد.

ضرورت: پژوهش حاضر دارای ضرورت راهبردی است؛ چراکه در صورت بروز ضعف در روش، تحلیل اندیشه درست صورت‌نگرفته و شاهد طرح و گسترش برداشت‌های ناصواب و یا ناقص از اندیشه‌ها خواهیم بود. این نقیصه به نوبه خود موجب بروز انحراف در جامعه علمی و همچنین افزایش خطا در جامعه عملی (تصمیم‌مدیران) می‌شود.

اهداف: تقویت و ارتقای شیوه‌های شناخت و تحلیل اندیشه‌های سیاسی، هدف اصلی این پژوهش است. در همین راستا دو هدف فرعی تعریف شده است که عبارت‌اند از: تقویت جریان نوآوری علمی بومی در حوزه روش‌شناسی؛ و ترویج رویکرد نظام‌واره به تحلیل اندیشه متفکران سیاسی.

سؤال‌ها و فرضیه: پژوهش حاضر فرضیه‌آزما نیست و سؤال‌محور است. پرسش اصلی عبارت است از: مراحل کاربردی روش تحلیل منظومه‌ای در مقام فهم و تحلیل اندیشه متفکران سیاسی کدام است؟ پرسش‌های فرعی نیز به این شرح می‌باشند: روش تحلیل منظومه‌ای چیست؟ نظام فکری یک متفکر سیاسی چیست؟ نسبت نظام فکری یک متفکر سیاسی با منظومه فکری وی چگونه است؟

۱. پیشینه پژوهش

پژوهش‌های صورت گرفته در موضوع حاضر را می‌توان در دو بخش بررسی کرد:

۱-۱. سابقه پژوهشی در نشریه دانش سیاسی

در موضوع «روش منظومه‌ای» مقاله‌ای در این نشریه به چاپ نرسیده و فقط برزگر (۱۳۸۹) به موضوع ساختار فهم اندیشه اسلامی پرداخته که به صورت کلی به مسئله مقاله حاضر اشاره‌ای دارد. برزگر به این پرسش پاسخ داده که چگونه می‌توان به فهم بهتری از محتوای اندیشه سیاسی اسلام دست یافت؟ او معتقد است که با طراحی شاخص‌های متعدد متناسب با «شبکه تعامل‌ها در حوزه اندیشه سیاسی» می‌توان به درک بهتری از اندیشه‌ها دست یافت. در این راستا او به ضرورت کاربست روشی جامع و چندبُعدی به‌عنوان یکی از ضرورت‌های فهم بهتر محتوای اندیشه سیاسی اشاره دارد؛ اما به روش منظومه‌ای ورودی ندارد.

۲-۱. سابقه پژوهشی در سایر منابع

در ارتباط با روش‌های تحلیل اندیشه سیاسی منابع متعددی تاکنون منتشر شده که از حیث موضوعشان می‌توان آن‌ها را به دو دسته تقسیم کرد:

الف. منابعی که به معرفی روش‌هایی غیر از روش منظومه‌ای اختصاص دارند

در این زمینه می‌توان به اثر سه جلدی جمشیدی (۱۳۸۵) اشاره داشت که جلد اول به‌طور مشخص به مبانی و چهارچوب‌های مناسب برای تحلیل اندیشه سیاسی پرداخته شده است. علیخانی (۱۴۰۱) نیز به معرفی روش تحلیل لایه‌ای برای شناخت اندیشه‌ها اهتمام نموده که در بردارنده ۲۸ لایه در پنج مرحله است. معرفی و تبیین نحوه استفاده از روش تبیین در حوزه اندیشه سیاسی، محور اصلی اثر دیگر جمشیدی (۱۳۸۸) را شکل می‌دهد. چنان‌که علیخانی و همکارانش (۱۳۸۶) تلاش کرده‌اند روش‌های متعارف و بومی در حوزه مطالعات سیاسی اسلامی را معرفی و نقد نمایند. چنان‌که ملاحظه می‌شود همه این منابع دغدغه روش‌شناسانه در تحلیل اندیشه سیاسی دارند، اما روش منظومه‌ای را بحث نکرده‌اند.

ب. منابعی که با رویکرد منظومه‌ای به انجام رسیده‌اند

در این منابع رویکرد منظومه‌ای به موضوع پژوهش مدنظر است، البته بدون اینکه شیوه کاربست روش منظومه‌ای تبیین شده باشد؛ برای مثال بازرگان (۱۳۹۱) به بررسی کلان‌فکرهای مثنوی پرداخته و از این رویکرد با عنوان تحلیل منظومه‌ای یاد کرده است. همین رویکرد کلان‌نگر توسط خسروپناه دزفولی (۱۳۹۸ و ۱۴۰۰) مدنظر بوده، آنجا که ایشان از همین رویکرد برای تبیین ساختار کلان امام خمینی (رحمت‌الله‌علیه) و مقام معظم رهبری استفاده کرده است.

درمجموع مقاله حاضر از گروه اول منابع از حیث موضوعی متمایز است؛ چراکه به‌طور مشخص روش تحلیل منظومه‌ای را مدنظر دارد و به سایر روش‌ها نمی‌پردازد. ضمناً از گروه دوم منابع نیز متمایز است؛ چراکه تحلیل منظومه‌ای را به‌عنوان روش - و نه رویکرد - مطرح کرده و لذا گام‌های اجرایی آن را طراحی نموده که در منابع موجود به آن پرداخته نشده است.

۲. چهارچوب مفهومی

برای فهم بهتر «روش منظومه‌ای»، اصطلاح‌های محوری این روش تحدید شده‌اند:

۲-۱. روش

منظور از کلمه «روش» شیوه پیش رفتن به‌سوی یک هدف است (کیوی و کامپنهود، ۱۳۸۴، ص. ۱۱). این واژه در زبان فارسی به‌معنای مصدری «راه رفتن» است و به چگونگی رفتن هم دلالت دارد؛ لذا دهخدا در معنای روش، مترادف‌هایی مانند راه، شیوه، رسم و سبک را ذکر کرده است (دهخدا، ۱۳۷۳، ج ۸، ص. ۱۰۹۰۵). معادل لاتین آن Method است که در فرهنگ لغت آکسفورد به‌معنای «شیوه انجام چیزی» آمده است (Hornby, 1995, P. 963). با این توصیف «روش پژوهش» مجموعه‌ای از قواعد، ابزار و راه‌های نظام‌یافته و معتبر برای رسیدن به‌نتایج موجه است (عزتی، ۱۳۷۶، ص. ۲۰).

۲-۲. تحلیل منظومه‌ای

منظور از «تحلیل» عبارت است از هر نوع بررسی و رسیدن از معلوم‌ها به پاسخ مجهول‌ها و حل مسئله‌های علمی. در یک معنای خاص «تحلیل» در مقابل ترکیب به‌کار

می‌رود که عبارت است از بررسی اطلاعات از طریق تجزیه و تفکیک آن‌ها به عناصر خردتر یا مبنایی‌تر (طباطبائی، ۱۳۹۰، ص. ۱۰۹؛ طباطبائی، ۱۳۸۷، ص. ۵). «منظومه» نیز اسم مفعول به معنای نظم یافته است. براین اساس «تحلیل منظومه‌ای» به معنای تحلیل بر مبنای یک نظم پیشینی است که محتوا را نظم یافته کرده است. به لحاظ اصطلاحی، منظور از تحلیل منظومه‌ای، تحلیل محتوای یک ایده یا موضوع در اندیشه یک متفکر بر اساس تحلیل آن موضوع به نظام فکری اوست که باعث انعکاس آن نظام فکری در موضوع خاص و احیاناً بازسازی آن در قامت یک نظریه دارای انسجام درونی می‌شود.

۲-۳. اندیشه

اندیشه عبارت است از نتیجه و دستاورد کلنجارهای فکری اندیشمندان برای حل مسائل و پاسخ به پرسش‌های جامعه خود در موضوع مربوط (علیخانی، ۱۴۰۱، ص. ۴۴).

۲-۴. متفکر سیاسی

منظور از متفکر سیاسی کسی است که پدیده‌های سیاسی را به صورت مبنایی (با توجه به بنیادهای معرفتی، انسان‌شناسی، جامعه‌شناختی و روش‌شناختی) و در قالب اصول و نظریه‌های علمی مطالعه می‌کند (حسنی، ۱۳۸۴، ص. ۳).

۳. مفروض‌های نظری

پایه‌های روش حاضر بر سه پیش‌فرض بنیادین به شرح زیر استوار است.

۳-۱. مؤلف‌محوری در عین توجه به جایگاه مفسر

غایت پژوهش در تحلیل اندیشه یک متفکر با روش «منظومه‌ای»، «فهم مراد مؤلف» است. «از مهم‌ترین مباحث مربوط به فهم متن، تعیین جایگاه معناست... عالمان مسلمان معمولاً بر این باورند که متن بسان یک پنجره است که از درون آن به دنیای ذهنی صاحب سخن می‌نگریم و از طریق آن به قصد و نیت مؤلف و مراد او دست می‌یابیم؛ در عین حالی که از نقش «زمینه معنایی» نیز غافل نیستند و... سهمی را نیز برای این عنصر در نظر می‌گیرند» (واعظی، ۱۳۸۳، ص. ۳۱). روش تحلیل منظومه‌ای در لایه منظومه فکری اصالتاً یک روش «مؤلف‌محور» است نه «متن‌محور» و یا «مفسر‌محور».

این روش نه به «مرگ مؤلف» در فرایند فهم متن معتقد است و نه به باز بودن مطلق دست مفسر در فرایند تفسیر (علیخانی و دیگران، ۱۳۸۶، ص. ۶۲۳).

۲-۳. بهره‌مندی متفکران سیاسی از نظام فکری و امکان استخراج آن

با رجوع به آثار موجود در حوزه اندیشه متفکران سیاسی می‌توان فهمید که این اندیشه‌ها در هر دو سطح نظام فکری - یعنی «مبانی هستی‌شناسانه و معرفت‌شناسانه» (جهان‌بینی) و «اصول هنجاری» - دربردارنده مباحث منسجمی هستند؛ به نحوی که می‌توان ادعا کرد اصول هنجاری متفکران سیاسی از مبانی اندیشه‌ای ایشان سرچشمه می‌گیرد. باتوجه به اینکه متفکران سیاسی، اهمیت زیادی برای تبیین مبانی فکری و اصول عملی در تدبیر و هدایت فکری جامعه قائل بوده و هستند، تقریر این مبانی و اصول به صورت پرتکراری در سخنان و مکتوب‌های ایشان صورت گرفته، لذا امکان استخراج و تدوین آن‌ها از میان متون منتشر شده وجود دارد.

۳-۳. ضرورت تحلیل موضوعها ذیل اصول کلان نظام فکری

موضوع‌های مختلفی که امکان طرح آن‌ها ذیل دیدگاه یک متفکر واجد نظام فکری وجود دارد، اجزاء منفصلی از یکدیگر و بی‌ارتباط با مبادی و مبانی معرفتی اندیشمند به‌شمار نمی‌روند، بلکه تمامی آن‌ها اعضای یک کل واحد بوده و در نتیجه، تحلیل آن‌ها نیز باید با در نظر گرفتن جایگاه هر کدام، ذیل اصول کلان نظام فکری صورت گیرد.

۴. روش‌شناسی

اگرچه خروجی پژوهش حاضر یک «روش» است، اما تدوین همین روش نیز نیازمند داشتن روشی مناسب می‌باشد که از اعتبار لازم برای طراحی روش برخوردار باشد. محققان برای تدوین و ارائه «روش تحلیل منظومه‌ای»، از روش «فراتحلیل» استفاده کرده‌اند.

الف. معرفی روش: فراتحلیل، اطلاعات مطالعه‌های گذشته را ترکیب کرده و با مقایسه میان آن‌ها به کشف نتایج جدید از میان مطالعه‌های گذشته می‌پردازد (ایزانلو و حبیبی، ۱۳۸۹). هدف روش فراتحلیل یکپارچه‌سازی نتایج مطالعه‌های کیفی است که در گذشته انجام شده‌اند (Brown, 2007, p. 12).

ب. **کاربست روش:** فراتحلیل کیفی حاضر با هدف طراحی و تدوین روش تحلیل منظومه‌ای اندیشه متفکران سیاسی، با ابتناء بر روش‌های موجود در حوزه‌های علوم انسانی متداول و علوم اسلامی، حوزه‌های مختلف مطالعه‌های اسلامی، ایده‌های نوین موجود در خصوص شیوه پرداختن به اندیشه متفکران سیاسی و تجربه‌های عملی پژوهش در این عرصه انجام شده است. در همین راستا اقدام‌های زیر انجام شده است:

اول. گردآوری داده‌ها به صورت اسنادی و زمینه‌ای: برای این منظور همه آثار پژوهشی مختلف موجود در چهار محور اصلی «ظرفیت‌شناسی انتقادی روش‌های پژوهش در علوم انسانی»، «ظرفیت‌شناسی روش‌های اسلامی»، «روش پژوهش در اندیشه متفکران سیاسی» و «تجربه‌کاوی پژوهش در اندیشه متفکران سیاسی»، به صورت دقیق بررسی شده‌اند. همچنین تعداد ۲۲ نشست علمی تخصصی با اساتید و صاحب‌نظران مختلف متناسب با محورهای مورد نظر برگزار شد.

دوم. تحلیل داده‌ها: داده‌های به دست آمده از مرحله بالا، طبقه‌بندی و کدگذاری شده و سپس توسط گروه پژوهشگران طی مباحثه‌های تفصیلی مورد تحلیل، نقد و جمع‌بندی قرار گرفتند.

سوم. استنتاج ایده‌ها: فرایند کدگذاری، مباحثه و تحلیل داده‌های مذکور منجر به ظهور ایده‌های تازه‌ای شد که در هیچ‌کدام از منابع پیشینی به صورت مستقیم ذکر نشده بودند. مهم‌ترین این ایده‌ها عبارت‌اند از (نک. جدول شماره ۱):

یک. در محور «ظرفیت‌شناسی انتقادی روش‌های پژوهش در علوم انسانی»؛ ظرفیت روش‌هایی نظیر «تحلیل مضمون»، «تحلیل گفتمان»، «پدیدارشناسی»، «داده‌بنیاد» و «هرمنوتیک اسکینز» مورد تأکید قرار گرفته‌اند.

دو. در محور «ظرفیت‌شناسی روش‌های اسلامی»؛ ظرفیت روش‌های «تدبر و تفسیر در قرآن»، «روش اجتهادی»، «ظرفیت‌شناسی انتقادی حکمت صدرایی» و «روش‌های آفاقی و انفسی» مورد تأکید بوده‌اند.

سه. در محور «روش پژوهش در اندیشه متفکران سیاسی»؛ ایده‌هایی مانند اجتهاد نظام‌واره، نظریه‌پردازی، طراحی برنامه فکری، و طراحی شبکه موضوع‌ها مورد توجه بیشتر بوده‌اند.

چهار. در محور «تجربه‌کاوی پژوهش در اندیشه متفکران سیاسی»؛ تجربه‌های متفاوتی چون ساختارسازی، استفاده چندمرحله‌ای از نظرهای نخبگانی و تأکید بر مراحل کاربست روش به‌منظور عینی‌سازی روش در متن پژوهش، مدنظر بوده‌اند.

جدول شماره (۱): محورهای بررسی‌شده در تدوین روش تحلیل منظومه‌ای

ظرفیت‌شناسی روش‌های اسلامی			ظرفیت‌شناسی انتقادی روش‌های پژوهش در علوم انسانی		
عنوان روش	اسناد	قالب	عنوان روش	اسناد	قالب
تحلیل مضمون	دکتر وحید یآوری	گفتار تدوین شده در کتاب	روش تدبیر در قرآن کریم	حجت‌الاسلام علی صبریحی	گفتار تدوین شده در کتاب
تحلیل گفتنمان	دکتر عبدالکریم نجیمی	گفتار تدوین شده در کتاب	روش‌شناسی بنیادین از منظر حکمت صدرایی	حجت‌الاسلام حمید پارسایا	دکتر گردآوری مقالات مجموعه
پدیدارشناسی	دکتر مرتضی جوانعلی آذر	گفتار تدوین شده در کتاب	روش اجتهادی	حجت‌الاسلام محمد حسین ملک‌زاده	گفتار تدوین شده در کتاب
داده‌بنیاد	دکتر سید مجتبی امامی	گفتار تدوین شده در کتاب	روش‌های آفاقی و انفسی	دکتر مهدی سپهری	گفتار تدوین شده در کتاب
هرمنوتیک اسکینر	دکتر اسحاق سلطانی	متن تدوین شده توسط اسناد			
درآمدی بر روش پژوهش در اندیشه متفکران سیاسی			تجربه‌کاوی پژوهش در اندیشه متفکران سیاسی		
ایده روشی	اسناد	قالب	اسناد	قالب	ایده روشی
اجتهاد سیستمی	حجت‌الاسلام دکتر عبدالحمین خسروپناه	گردآوری مجموعه مقالات	دکتر ابراهیم برزگر	گفتار تدوین شده در کتاب	
نظریه‌پردازی در هفت مرحله	حجت‌الاسلام سید مهدی موسوی	گفتار تدوین شده در کتاب	دکتر احسان بابائی	گفتار تدوین شده در کتاب	
برنامه فکری	دکتر مصطفی غفاری	گفتار تدوین شده در کتاب	دکتر مجتبی باباخانی	متن تدوین شده توسط اسناد	
طرحی از متن پژوهی در اندیشه رهبر معظم انقلاب	دکتر سعید اشیری	گفتار تدوین شده در کتاب	دکتر محمد مهدی علی‌شیری	گفتار تدوین شده در کتاب	
اندیشه‌شناسی، مکمل اندیشه‌شناسی	دکتر محمدحسین وفائیان	گفتار و متن تدوین شده توسط اسناد در کتاب	دکتر سید علیرضا سجاده	گفتار تدوین شده در کتاب	
انگهی بازتولید متفکر سیاسی	دکتر حسین عرب‌اسدی	گفتار تدوین شده در کتاب	دکتر سید مهدی سیدضیاطیانی	گفتار تدوین شده در کتاب	
شبکه موضوعات و مفاهیم متفکر سیاسی	دکتر محمد ثنائی‌فر	گردآوری مجموعه مباحث			

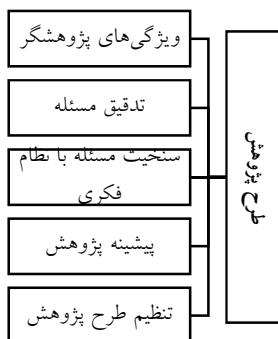
۵. مراحل روش تحلیل منظومه‌ای

روش حاضر دارای پنج مرحله اصلی است:

۵-۱. تدوین طرح پژوهش

تمثیل پژوهش به یک ساختمان، می‌تواند جایگاه «طراحی پژوهش» را در پژوهش علمی روشن کند. «هنگام ساختن یک ساختمان تا وقتی که ندانیم چه نوع ساختمانی قرار است ساخته شود نمی‌توان مصالح یا زمان‌بندی تکمیل مراحل طرح را معین کرد. اولین قدم مشخص کردن این است که به ساختمان اداری بلندمرتبه‌ای احتیاج داریم یا به کارخانه‌ای برای تولید ماشین یا به یک مدرسه یا منزلی مسکونی یا یک خانه. تا این مرحله طی نشود نمی‌توان به کشیدن نقشه آن، گرفتن مجوز، تنظیم زمان‌بندی مراحل کار و سفارش دادن مصالح پرداخت» (دواس، ۱۳۸۷، صص. ۲۸-۲۹). در این مرحله پیکربندی کلی پژوهش مشخص می‌شود. «طرح پژوهش با بیان مسئله یا موضوع بحث‌انگیز هدایتگر پژوهش، تدوین هدف اصلی مطالعه و مشخص کردن سؤال‌های اصلی پژوهش آغاز می‌شود» (کرسول، ۱۳۹۱، ص. ۱۲۸). محورهای پنج‌گانه این مرحله به شرح زیر است (نک. نمودار شماره ۱).

نمودار شماره (۱): مراحل پنج‌گانه تدوین طرح پژوهش

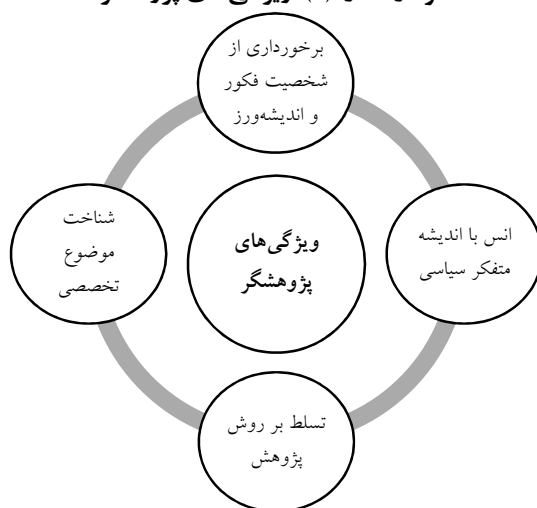

(طراحی توسط نویسندگان)

الف. ویژگی‌های پژوهشگر: اولین شرط انجام یک پژوهش معتبر در حوزه اندیشه متفکران سیاسی، طی شدن فرایند اجرای آن توسط پژوهشگرانی است که دارای

مجموعه‌ای از شایستگی‌های پژوهشی باشند. پژوهشگران این حوزه باید از چهار شاخصه کلان «برخورداری از شخصیت فکور و اندیشه‌ورز»، «انس با اندیشه متفکر سیاسی»، «شناخت موضوع تخصصی»، و «تسلط بر روش پژوهش» برخوردار باشند (نک. نمودار شماره ۲).

نمودار شماره (۲): ویژگی‌های پژوهشگر

(طراحی توسط نویسندگان)

ب. **تدقیق مسئله:** «سؤال‌هایی که از دقت و صراحت برخوردار نباشند غالباً نمی‌توانند به اندازه کافی به طرح پژوهش جهت دهند و در نهایت به پژوهشی با یک طرح ضعیف ختم می‌شود. از آنجایی که سؤال‌های مبهم عموماً پاسخ‌های مبهمی تولید می‌کنند، یافته‌های به دست آمده از چنین پژوهش‌هایی اغلب بی‌نتیجه‌اند» (وایت، ۱۳۹۶، ص. ۱۱۵). برای انجام یک پژوهش مطلوب در حوزه اندیشه متفکران سیاسی نباید صرفاً یک «مشکل»^۳ یا «چالش ذهنی»^۴ پرورش داده نشده را پایه انجام پژوهش قرار داد، بلکه باید با «مسئله»^۵ی شفاف، پژوهش را آغاز کرد.

پ. **سنخیت مسئله با منظومه فکری:** در روش حاضر، هر مسئله اولاً، باید به کلیت نظام فکری متفکر سیاسی عرضه شود و ثانیاً، امکان و ظرفیت بررسی آن در منظومه فکری ایشان بررسی شود؛ بنابراین مسئله‌ای از صلاحیت بررسی برخوردار است که

طبق نسبت‌یابی صورت‌گرفته با نظام فکری ایشان حداقل یکی از دو حالت ذیل را داشته باشد؛ یا مسئله پژوهشگر، دغدغه ذهنی متفکر سیاسی بوده و در آثار و مکتوب‌ها و مواضع وی به‌صورت مستقیم به آن پرداخته شده باشد یا لاقط ظرفیت پاسخگویی به آن مسئله با رجوع به منظومه فکری وی وجود داشته باشد.

ت. **بررسی پیشینه پژوهش:** «هیچ پژوهشی در خلأ صورت نمی‌گیرد؛ بنابراین، هر پژوهش در تداوم پژوهش‌های پیشین به‌انجام می‌رسد. هم از دوباره‌کاری‌ها در آن اجتناب می‌شود، هم از داده‌های پژوهش پیشین برخوردار می‌شود» (ساروخانی، ۱۳۷۲، صص. ۱۴۹-۱۵۰). در این مرحله، پژوهشگر باید پژوهش‌های پیشینی انجام‌شده در حوزه نظام فکری متفکر سیاسی را بررسی کرده و به یک ارزیابی کیفی کلان از آن‌ها دست یابد که آیا پژوهش‌های پیشین می‌توانند مبانی موردنیاز او در حوزه کلیت نظام فکری متفکر سیاسی را تأمین کنند یا خیر؟ و آیا این پژوهش‌ها اصول عملی مدنظر متفکر سیاسی در حوزه موضوعی پژوهش را در اختیار او می‌گذارند یا نه؟ همچنین در این مرحله، پژوهشگر باید مشخص کند پژوهش مدنظر، چه «قربت‌ها» و چه «تمایزهایی» با پیشینه پژوهشی موجود در حوزه پژوهش دارد.

ث. **تنظیم طرح پژوهش:** طرح پژوهش، فرایند پیش‌بری پژوهش است که جزئیات آن مخصوص خود پژوهشگر است برای اینکه نقشه‌راه و برنامه گام‌به‌گام پژوهش را در اختیار داشته باشد. محورهایی که باید در طرح پژوهش آورده شود در جدول شماره (۲) آورده شده است.

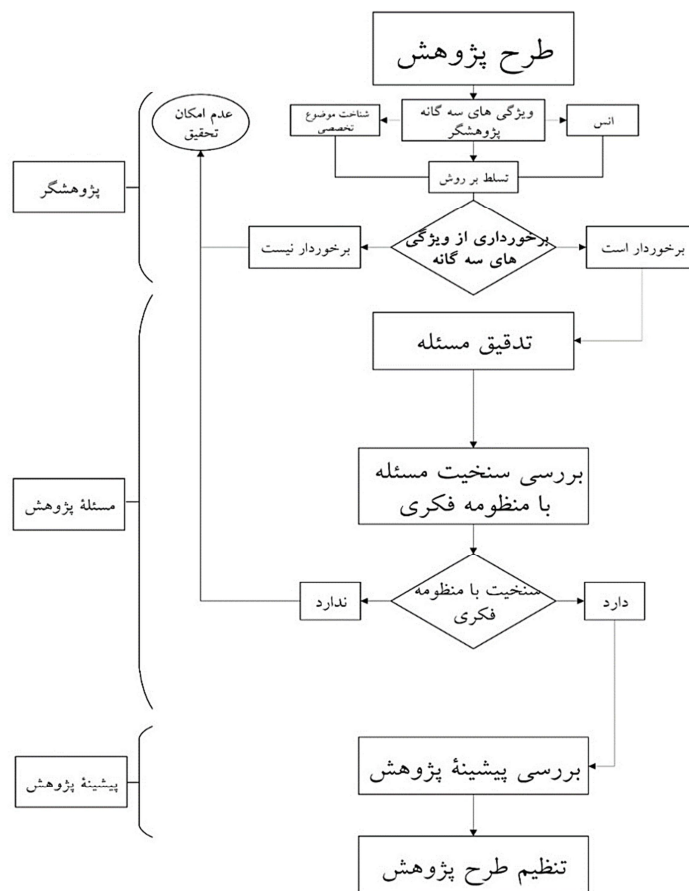
جدول شماره (۲): محورهای طرح پژوهش

۱- عنوان پژوهش	۲- بیان مسئله
۳- پرسش‌های اصلی و فرعی	۴- اهداف پژوهش و ضرورت انجام آن
۵- پیشینه پژوهش و امتیاز این پژوهش از پژوهش‌های پیشین	۶- روش پژوهش
۷- برنامه و مراحل انجام پژوهش	۸- زمان‌بندی انجام پژوهش
۹- هزینه‌های نیروی انسانی، مالی و امکانات مورد نیاز	۱۰- مشکل‌ها و محدودیت‌های پژوهش
۱۱- نحوه اطلاع‌رسانی و کیفیت گزارش پژوهش	

(طراحی توسط نویسندگان)

در طرح پژوهش علاوه بر محورهای فوق، مواردی مانند؛ مفروض‌ها، مفاهیم محوری، نگاه تفصیلی‌تر به روش پژوهش (راهبردها و رویکردهای روشی)، احصای منابع اطلاعاتی و رتبه‌بندی آن‌ها، الگوی نمونه‌برداری و انتخاب داده‌ها، فرایند تلخیص و تحلیل داده‌ها نیز ثبت و ضبط می‌شود.

نمودار شماره (۳): فرایند طراحی پژوهش

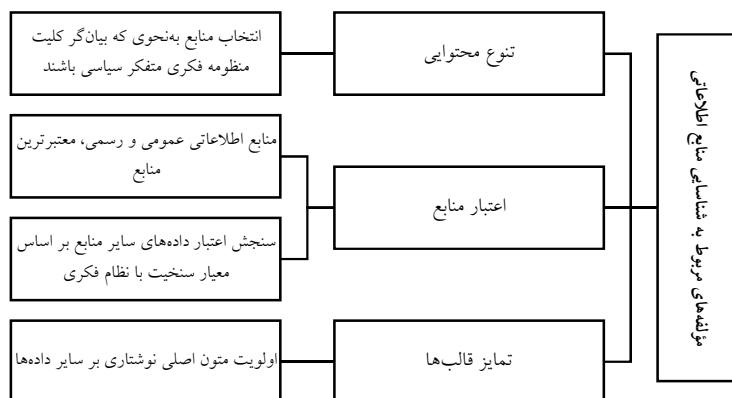
(طراحی توسط نویسندگان)

۲-۵. گردآوری داده

نکته مهم در روش تحلیل منظومه‌ای، تنها داده‌های موردنظر در پژوهش، داده‌های مستقیم موضوع مورد پژوهش نیست و در مرحله گردآوری داده، داده‌های پژوهش در دو سطح «کلّیت نظام فکری» و «موضوع پژوهش موردنظر در منظومه فکری» به شرح زیر باید توجه شود.

الف. شناسایی منابع اطلاعاتی: نخستین گام برای گردآوری داده در روش حاضر، شناسایی منابع اطلاعاتی است. بر اساس این روش در بحث شناسایی منابع اطلاعاتی لازم است به «تنوع محتوایی»، «اعتبار منابع» و «تمایز قالب‌ها» توجه شود.

نمودار شماره (۴): شناسایی منابع اطلاعاتی

(طراحی توسط نویسندگان)

ب. مطالعه حداکثری متون: اما آنچه در مرحله اول لازم است، اولویت‌بندی لایه‌به‌لایه منابع ناظر به پژوهش در دو بخش کلّیت نظام فکری و موضوع پژوهش در منظومه فکری و تلاش برای مطالعه کیفی و حداکثری متون در حد وسع است.

پ. نمونه‌گیری هدفمند: مرحله مطالعه حداکثری متون بیشتر برای انس و آغشتگی مخاطب با موضوع پژوهش انجام می‌گیرد، لذا در ضمن این مطالعه لازم است «نمونه‌گیری هدفمند» برای کدگذاری و تحلیل انجام شود. نمونه‌گیری هدفمند عبارت است از گزینش واحدهای خاص، مبتنی بر اهداف خاص مرتبط با پاسخ به سؤال‌های

خاص پژوهش (Johnson & Christesen, 2008, p. 239). روش حاضر به منظور گزینش متون در امر گردآوری داده به پژوهشگران توصیه می‌کند که ابتدا، به مطالعه کامل و نمونه‌برداری از آن دسته از متون موجود از متفکر سیاسی پردازد که وی «در مقام بحث در موضوع پژوهش» بوده‌اند. مؤلفه‌های شناسایی متون در مقام بیان در نمودار شماره (۵) آورده شده است.

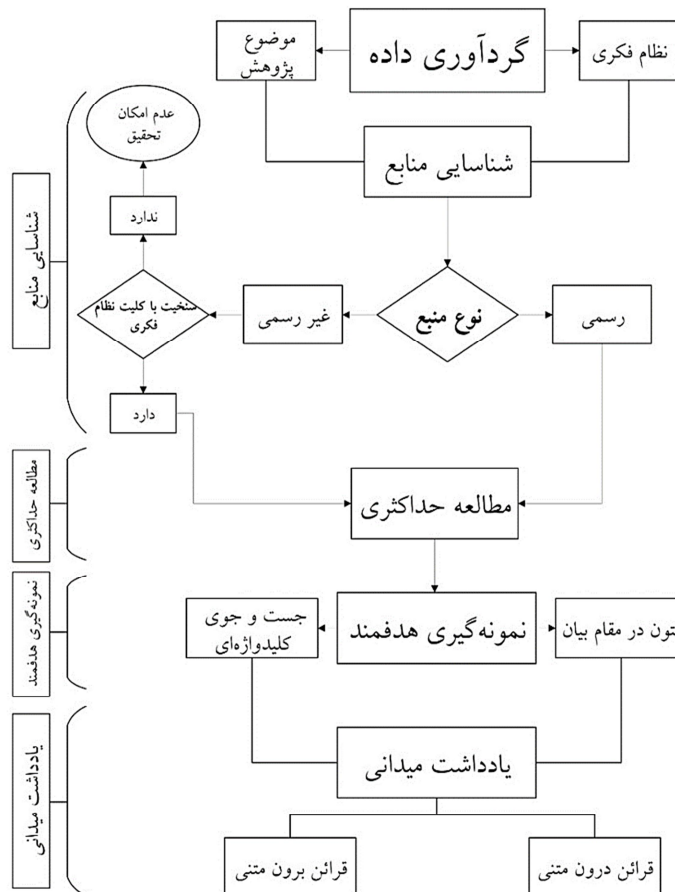
نمودار شماره (۵): شناسایی متون «در مقام بیان»

(طراحی توسط نویسندگان)

در ادامه بهتر است داده‌های به دست آمده را از طریق «جستجوی کلیدواژه‌ای» تکمیل کرد. در روش حاضر فرایند گردآوری داده تا بررسی اولیه تمام متون در مقام بیان و همچنین دستیابی به اشباع نظری ادامه می‌یابد و تحقق هر دو شرط برای کفایت جستجو ضروری است. همچنین روش تحلیل منظومه‌ای به پژوهشگران توصیه می‌کند نکته‌های مهمی را که ناظر به قرینه‌های کلامی و غیرکلامی، بافتار و بافت متن وجود دارد، در زمان فیش‌برداری در «یادداشت‌های میدانی» خود ثبت و ضبط کند تا در صورت نیاز، به‌خصوص در مرحله تحلیل داده، مورد رجوع واقع شوند.

نمودار شماره (۶): فرایند گردآوری داده

(طراحی توسط نویسندگان)

۳-۵. تحلیل داده

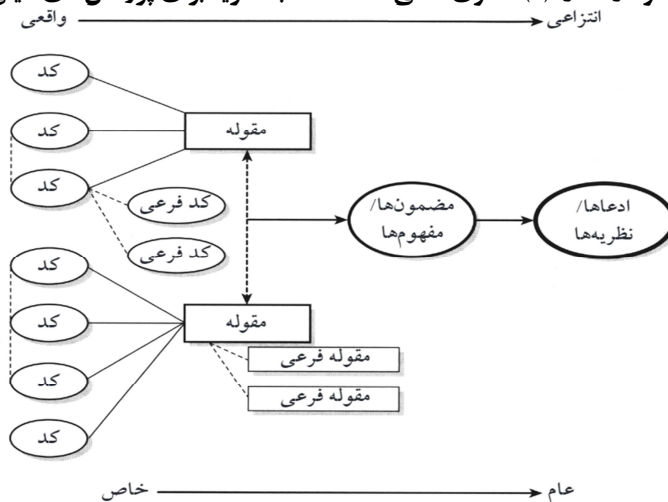
تحلیل داده در روش پیش‌رو در دو گام اصلی «فهم کلیت نظام فکری» و «پژوهش ذیل نظام فکری» انجام می‌شود. همچنین برای تحلیل دقیق داده‌ها در این روش باید از منطق کدگذاری خاصی تبعیت کرد. در ادامه ابتدا منطق کدگذاری و سپس گام‌های تحلیل داده تبیین می‌شود.

الف. منطق و شیوه کدگذاری: «کُد» سازه‌ای زبانی است که محقق آن را می‌سازد تا معنایی که از متن فهم کرده است را به صورت صریح و کوتاه بیان کند تا بتواند از مقایسه و در کنار هم قرار دادن کدها در فرایند مقوله‌بندی و درنهایت الگوسازی و نظریه‌پردازی بهره ببرد» (سالدنا، ۱۳۹۵، صص. ۵-۶). منطق کلی «استقرا»^۷ و «انتزاع»^۸ در روش‌های تحلیل کیفی بسیار مفید است، لذا مراحل کدگذاری متداول و مرسوم در روش‌های علوم اجتماعی به‌عنوان یک مسیر کلی در هر الگوی کدگذاری دیگری قابل بازسازی و استفاده است. روش تحلیل منظومه‌ای هم از این ظرفیت با در نظر گرفتن ملاحظه‌ها و اعمال اصلاحیه‌هایی بهره برده است، اما نقطه‌ضعف این نوع کدگذاری از منظر روش تحلیل منظومه‌ای، در وهله اول به غلبه رویکرد «مفسر‌محور» بر رویکرد «قصدگرا» و «مؤلف‌محور» بازمی‌گردد. در این منطق کدگذاری، استناد کدها به متن، کاملاً به ذوق مفسر و سبک تحلیلی او گره زده شده است، درحالی‌که دلالت لفظ بر معنا در مباحث اصولی، قواعد مشخص دارد که باید از آن‌ها پیروی کرد. در روش تحلیل منظومه‌ای تلاش شده است تا از ظرفیت‌های «روش اجتهادی» در کدگذاری داده‌ها به صورت جدی استفاده شود. از جمله ویژگی‌های روش موجود در مرحله تحلیل داده آن است که سعی می‌کند در دو سطح «تدبری»؛ یعنی فهم دلالت‌های کلامی آشکار در متن و «تفسیری»؛ یعنی کشف دلالت‌های غیرآشکار متن، هر دو عنصر «قیاس» و «استقرا» را با یکدیگر درآمیزد. براین اساس منطق کدگذاری این روش دارای چهار وجه است:

اول. کدگذاری استقرایی^۹: منظور از «کدگذاری استقرایی» عبارت است از کدگذاری جزئی بر روی متن و تعمیم کدگذاری از جزء به کل بر اساس طبقه‌بندی^{۱۰} کدهای احصاء شده. «در منطق استقرایی، محققان کیفی از سطح جزء (گردآوری داده‌ها) به سطح کل (الگوسازی، نظریه‌سازی) حرکت می‌کنند؛ به این معنا که ورود محقق به میدان یا بستر مطالعه و آغاز به پژوهش از سطح مشاهده و گردآوری داده‌ها، یک فرایند استقرایی و تجربی تلقی می‌شود» (محمدپور، ۱۳۹۸، صص. ۲۱-۲۰). اگرچه مراحل کدگذاری استقرایی در روش‌های کیفی گوناگون، متفاوت بوده، اما با یک تحلیل می‌توان گفت که اساس کدگذاری در روش‌های کیفی، به‌طور متداول به دو مرحله «کدگذاری باز»^{۱۱} (توصیفی) و «کدگذاری محوری»^{۱۲} (تفسیری یا نظری^{۱۳})

تقسیم می‌شود. مرحله اول کدگذاری، کدگذاری مستقیم روی متن و نزدیک به عبارت‌های آن است که از آن تعبیر به کدگذاری باز می‌شود (محمدپور، ۱۴۰۰، ص. ۲۹۰). مرحله دوم کدگذاری، مقایسه و تحلیل میان کدهای به‌دست آمده از مرحله کدگذاری باز است که در آن روابط و نسبت‌های میان کدها تحلیل و کدگذاری می‌شود. در این مرحله «مقوله‌ها»^{۱۴} به صورت یک شبکه مرتبط با هم قرار می‌گیرند. «به این ترتیب، کدها در ابتدا تا سرحد امکان، نزدیک به متن فرمول‌بندی می‌شوند و به تدریج حالت انتزاعی‌تری پیدا می‌کنند» (فلیک، ۱۳۹۹، ص. ۳۳۰). این مراحل کدگذاری متن، علی‌رغم مزایایی که در فهم متن دارد، دارای اشکال‌هایی است که روش تحلیل منظومه‌ای برای مرتفع ساختن آن، «کدگذاری تدبیر و تفسیری» را به‌عنوان جایگزین مراحل فوق پیشنهاد کرده است.

نمودار شماره (۷): الگوی خطی شده کدها به نظریه برای پژوهش‌های کیفی

(منبع: سالدانا، ۱۳۹۵، ص. ۲۰)

دوم. کدگذاری قیاسی^{۱۵}: این نوع از کدگذاری از طریق کدهایی که نقش معلوم‌های کلی را ایفا می‌کنند، مجهول‌های جزئی از میان داده‌ها کشف و کدگذاری می‌شوند؛ یعنی کدهای قیاسی از کنار هم گذاشتن واقعیت‌ها پذیرفته شده و استنتاج یک نتیجه از آن حاصل می‌شود. در توضیح باید گفت که کدگذاری‌های متداول در روش‌های

مرسوم تحلیل کیفی اغلب به سامانه‌های فکری و ساخت‌های تحلیلی بیان‌شده از سوی مؤلف که ممکن است در متن داده‌های مورد تحلیل نیامده باشد، ولی حاکمیت آن بر اندیشه متفکر موردنظر محرز است، اصالتی نمی‌دهد و به‌همین جهت «کدگذاری قیاسی»^{۱۶} در این روش‌ها بسیار کم‌رنگ و یا حتی فراموش شده است. حال آنکه می‌تواند تأثیر به‌سزایی در فهم درست یک موضوع در اندیشه یک متفکر داشته باشد. کدگذاری قیاسی می‌تواند انواع مختلفی را دربرگیرد که برخی از مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از:

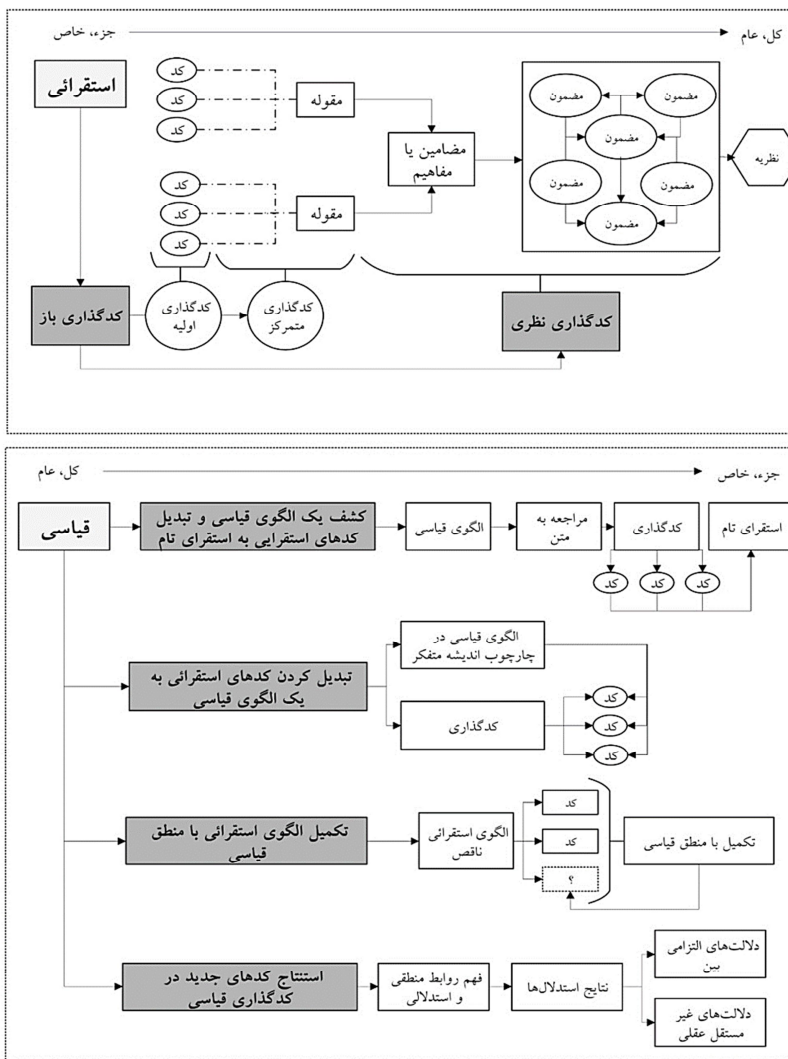
یک. کشف یک الگوی قیاسی و تبدیل کردن کدهای استقرایی به استقرای تام: استقرای تام بودن کدهای احصاشده در کدگذاری استقرایی را با ضمیمه کردن یک استدلال^{۱۷} نشان می‌دهد.

دو. تبدیل کردن کدهای استقرایی به یک الگوی قیاسی: در مواردی کدهای به‌دست‌آمده اولیه در مقام ثبوت و تحقق در جهان ذهنی مؤلف استقرایی بوده و الزاماً در یک حصر عقلی و صورت قیاسی نیست، اما در مقام اثبات و پژوهش، می‌توان آن را با استدلال متقن به‌صورت یک الگوی قیاسی بیان کرد.

سه. تکمیل یک الگوی استقرایی با منطق قیاسی: در مواردی ممکن است در اندیشه متفکر از یک الگوی قیاسی استفاده شده باشد، اما همه مؤلفه‌های آن الگوی قیاسی بیان نشده باشد که می‌توان مؤلفه‌های مذکور را با توجه به الگوی قیاسی موردنظر تکمیل کرد.

چهار. استنتاج و به‌دست‌آوردن کدهای جدید در کدگذاری قیاسی: روابط منطقی موجود در نظام فکری متفکر به‌صورت استدلالی بیان‌شده و نتایج این استدلال به‌عنوان دلالت‌های التزامی بین و غیرمستقل عقلی آن پذیرفته شود.

نمودار شماره (۸): کدگذاری استقرایی و قیاسی

(طراحی توسط نویسندگان)

سوم. کدگذاری تدبیری: با توجه به «مؤلف‌محور» بودن روش تحلیل منظومه‌ای و با اقتباس از روش «تدبیر و تفسیر قرآن کریم» به نظر می‌رسد کدگذاری «تدبیری» و

«تفسیری» تجانس بیشتری نسبت به کدگذاری اولیه و کدگذاری نظری با روش حاضر دارد. در کدگذاری تدبّری و تفسیری در عین اینکه اصل روش کدگذاری اولیه و نظری به‌عنوان دو رویکرد و روش پایه کدگذاری لحاظ‌شده، تغییر نگاه و افزونه‌هایی که می‌تواند برای این روش مطلوبیت ایجاد کند نیز در نظر گرفته شده است. «کدگذاری تدبّری» کدگذاری اولیه است که در آن، واحد معنایی تحلیل متن، واحد قصد شده از سوی مؤلف است و باید پیش از جداسازی متن از زمینه آن انجام شود. در کدگذاری تدبّری، در «خطابه‌ها» و «مکتوب‌های کم‌حجم» مانند پیام‌ها و بیانیه‌ها، کل سخنرانی یا متن مکتوب «واحد معنایی تدبّر» محسوب می‌شود؛ اما در «کتاب‌های تفصیلی» باید فصول یا بخش‌ها را با التفات به کلیت محتوای کتاب، واحد معنایی در نظر گرفت. در فرایند کدگذاری، ابتدا باید واحدهای معنایی در مقام بیان را انتخاب نمود و تدبّر را با محوریت آن‌ها آغاز کرد. در میان متون در مقام بیان نیز آن‌هایی که در مقام بیان «چارچوب کلی» و در مقام «کلیت و اطلاق» باشند اولویت دارند. در کدگذاری تدبّری اگر قرائنی در زمینه و زمانه متن وجود دارد که جداسازی از متن، موجب می‌شود کد تدبّری اخذ شده دلالت آشکار خود را از دست بدهد، لازم است این قرائن به‌صورت «یادداشت»^{۱۸} ضمیمه کد شود. اگر پژوهشگر در این مرحله به دلالت‌های «غیر بین» توجه کرد و معنایی را دریافت کرد، قاعدتاً نباید آن را در کدگذاری به‌صورت قطعی وارد کند و ترجیحاً باید آن معانی را در یادداشت‌های خود ثبت کند تا در مرحله کدگذاری تفسیری از آن بهره ببرد.

چهارم. کدگذاری تفسیری: بعد از کدگذاری تدبّری متون متفکر سیاسی، نوبت به «کدگذاری تفسیری» می‌رسد. تفسیر، به‌دنبال پرده برداشتن از لایه‌های معنایی متن (مقاصد) در نسبت آن با سایر متون یا کلیت اندیشه متفکر است که این امر نیازمند استظهار (آشکارسازی) روشمند و اجتهادی است. در کدگذاری تدبّری، مراد اولیه کلام با توجه به قرائن متصل و نزدیک به متن - یعنی زمینه و زمانه آن - فهم شده و کدگذاری می‌شود. اما در این مرحله، قرائن منفصل از متن (اعم از قرائن متنی یا غیر متنی) وارد تحلیل و کدگذاری خواهند شد؛ به این معنا که ممکن است کلام

دیگری در جای دیگر، حدود و ثغور معنی اولیه را تغییر دهد و مثلاً آن را «مشروط» کند یا به موارد خاصی «مقید» و «محدود» نماید یا «لوازم» و «آثار» آن را بیان کند. در این صورت معنای اولیه فهم شده ممکن است تغییر کند و کدگذاری تدبیری بر این اساس اصلاح شود. مراحل کدگذاری تفسیری عبارت‌اند از:

مرحله اول. فراوری لایه‌لایه از یک متن به سایر متون: کدگذاری تفسیری معمولاً در مرحله مقایسه یک سخنرانی و پیام با سخنان و پیام‌ها یا متون آثار تألیفی متفکران سیاسی معنادار می‌شود. در این روش، کار با کدگذاری تدبیری اولین متن - که محوری‌ترین متن در مقام بیان حوزه موضوعی پژوهش است - آغاز می‌شود و با افزوده شدن هر متن، یک لایه کدگذاری تدبیری روی متن جدید انجام شده و سپس با مقایسه متن اول و دوم، کدگذاری تفسیری شروع شده و با اضافه کردن هر متن، این مسیر ادامه یابد. آنچه مهم است، این است که هر متنی، قبل از کدگذاری تفسیری، مرحله تدبیر را با شرایطی که ذکر شد گذرانده و کدگذاری شده باشد و کدگذاری تفسیری، لایه‌به‌لایه پیش رود و با افزودن هر متن، مقایسه و تحلیل و کدگذاری تفسیری انجام شود.

مرحله دوم. انتزاع مقوله‌ها از کدهای جزئی: در این مرحله پژوهشگر تلاش می‌کند تا با نسبت‌یابی کدهای جزئی استخراج‌شده و گونه‌شناسی و دسته‌بندی آن‌ها، مفاهیم استخراج‌شده در مرحله اول کدگذاری تدبیری را ذیل مقوله‌های کلی‌تری طبقه‌بندی کند. به عبارت دیگر در این مرحله، سطح انتزاع مفاهیم افزایش می‌یابد و مفاهیم جزئی تدبیری، ذیل مقوله‌های انتزاعی‌تر و تفسیری‌تر قرار می‌گیرند.

مرحله سوم. مقایسه دائمی کدهای جزئی: بر اساس این روش، پژوهشگر تلاش می‌کند با مقایسه مستمر کدهای تدبیری استخراج‌شده با سایر کدهای هم‌عرض، ضمن نسبت‌یابی کدهای مختلف با یکدیگر، به فهم عمیق و جدیدی از معانی آن‌ها دست یابد و آن‌ها را در قالب کدهای کلان‌تر یا مقوله‌های جدیدی دسته‌بندی کند.

مرحله چهارم. کنترل تحلیل‌گر رابطه و نسبت میان کدها: برای تحلیل روابط میان کدها در مرحله تفسیری، لازم است کدگذاری به‌نحوی انجام پذیرد که مبین این روابط و نسبت‌ها باشد. این نسبت‌ها در کدگذاری تدبیری با برچسب «بیانگر» ثبت می‌شوند. در مسیر مقایسه کدها با یکدیگر دو دسته رابطه معنایی میان کدها شکل

می‌گیرد. دسته اول «بیانگرهای روابط توضیحی» است که در آن معنای کد اول با بهره‌گیری از کد دیگر، از اجمال، اطلاق یا تشابه خارج‌شده و معنایش تدقیق می‌شود. روابطی همچون «مطلق - مقید»، «عام - خاص»، «محکم - متشابه»، «اصل - فرع»، «ناسخ - منسوخ»، «حاکم و محکوم» (حکومت) و «استثناء» (تخصیص و تخصّص) از جمله بیانگرهای روابط توضیحی هستند. دسته دوم «بیانگرهای نسبت‌های توسعه‌ای» است که معنای کدهای مرحله قبل را حفظ کرده و تصرفی در اصل آن معنا و مقصود ندارد؛ بلکه فروع و جزئیاتی را به آن افزوده و توسعه معنایی ایجاد می‌کنند.

مرحله پنجم. رفع تعارض میان کدها: در مسیر کدگذاری ممکن است با گزاره‌هایی در متن یا کدهایی در مرحله پس از کدگذاری، به‌خصوص در مرحله اول کدگذاری تفسیری که مقایسه کدهای اولیه تدبّری است، مواجه شویم که با نگاه اولیه به نظر برسد که این کدها با هم متعارض باشند. این تعارض‌ها می‌توانند گونه‌های مختلفی داشته باشند که باید از طرقی همچون توجه به بیانگرهای روابط توضیحی، دقت مجدد در ساخت‌های زبانی به‌کاررفته، رجوع به منابع و گراوری داده‌های جدید و... رفع شوند.

مرحله ششم. تحلیل کدها در تقابل با گفتمان رقیب: از جمله مهم‌ترین وظایف متفکر سیاسی، تقویت اندیشه خویش با تولید و بازتولید دائمی «گفتمان» اجتماعی اندیشه است. یکی از لوازم تحلیل عمیق اندیشه متفکر سیاسی، توجه به این کنش‌های گفتمانی از سوی متفکر است؛ به‌نحوی که پژوهشگر باید پیوسته به بررسی این موضوع بپردازد که متفکر سیاسی در آثار خویش در حال تقویت و توسعه کدام بخش از گفتمان اندیشه خویش بوده و درصدد چالش با کدام گفتمان رقیب است.

اول. فهم کلیت نظام فکری. فهم کلیت نظام فکری از دو مسیر ممکن است. مسیر اول «رجوع به منابع درجه دوم»^{۱۹} است؛ یعنی پذیرش الگوی نظام فکری متفکر سیاسی که توسط متخصصان و شارحان اندیشه وی انجام شده و در قالب یک تحلیل منسجم ارائه شده است. مسیر دوم «رجوع به منابع درجه اول»^{۲۰} است، یعنی رجوع به آثار و مکتوب‌های متفکر سیاسی که در مقام بیان کلیت نظام فکری هستند و فهم و استخراج کلیت نظام فکری از آن. پژوهشگر برای استخراج کلیت نظام فکری متفکر سیاسی از منابع درجه اول باید گام‌های ذیل را طی کند:

گام اول. انتخاب منطق صوری کلان نظام فکری: نظام فکری یک متفکر (به‌عنوان علت فاعلی)، متشکل از وجه محتوایی (به‌عنوان علت مادی)، وجه منطقی (به‌عنوان علت صوری) و وجه نتایج (به‌عنوان علت غایی) است. اما در میان این سه وجه، آنچه نقش مهمی در تحلیل و صورت‌بندی ایفا کرده و رابطه میان وجه محتوایی و وجه غایی را معنادار می‌کند، وجه صوری یا منطقی نظام فکری است؛ چراکه اصل دستگاه تحلیلی و محاسباتی را سامان می‌دهد. یک نظام فکری صورت‌بندی منسجمی است که از مبادی و مبانی تا نتایج و غایت‌ها و اهداف را در خود دارد؛ لذا با تبیین وجه صوری و صورت‌بندی کلان نظام فکری عملاً در این صورت، محتوا و غایت هم ارائه می‌شود.

گام دوم. صورت‌بندی روابط بر اساس منطق کلان نظام فکری: مرحله بعد، استخراج مؤلفه‌های اساسی نظام فکری از لایه مبانی نظری (جهان‌بینی) تا اصول عملی (ایدئولوژی) و اتصال و ارتباط آن به اهداف و غایت‌هاست. در واقع باید روابط طولی و عرضی اجزای نظام فکری از مبادی و مبانی نظری تا اصول عملی و غایت‌ها و اهداف به‌صورت یک کل منسجم و متحدالاجزاء ترسیم شود. مهم‌ترین مواردی که در این مرحله باید توجه شوند عبارت‌ند از: یک. رابطه مبانی با یکدیگر؛ دو. تناظر مبانی نظری با اصول عملی؛ سه. رابطه اصول عملی و تقدم و تأخر آن‌ها با یکدیگر؛ چهار. ربط و نسبت آن‌ها با غایت‌ها در قالب یک کل‌واره منسجم.

گام سوم. شناخت منطق صوری‌های مختلف به‌کاررفته در ذیل یا هم‌عرض منطق صوری محوری: در کلیت نظام فکری متفکران سیاسی، دوگان‌ها و سه‌گان‌ها - یا همان منطق‌های صوری - مختلفی وجود دارد که عموماً تعین یافته‌اند چندان‌های اصلی در

حوزه‌های مصداقی مختلف است؛ لذا معمولاً قابل تحلیل بر دوگانه «جهان‌بینی» و «ایدئولوژی» یا سه‌گانه «بینش»، «گرایش» و «کنش» است و با توجه به آن‌ها در حوزه‌های مختلف، می‌توان انعکاس نظام فکری در یک حوزه خاص را دلالت‌یابی کرد. **گام چهارم.** امتداد اصول نظام فکری و توسعه آن‌ها در خرده نظام‌های اجتماعی: در این مرحله، پژوهشگر به منظور پیوند نظام فکری با موضوع پژوهش، اقدام به امتداد اصول کلان نظام فکری در خرده نظام‌های اجتماعی کرده و تلاش می‌کند تا پیوندی میان نظام فکری و موضوع پژوهش برقرار کند.

دوم. پژوهش ذیل نظام فکری. پس از فهم و تحلیل کلیت نظام فکری متفکران سیاسی، نوبت به پژوهش در موضوع یا مسئله موردنظر می‌رسد. پژوهش ذیل نظام فکری، خود شامل دو گام می‌شود:

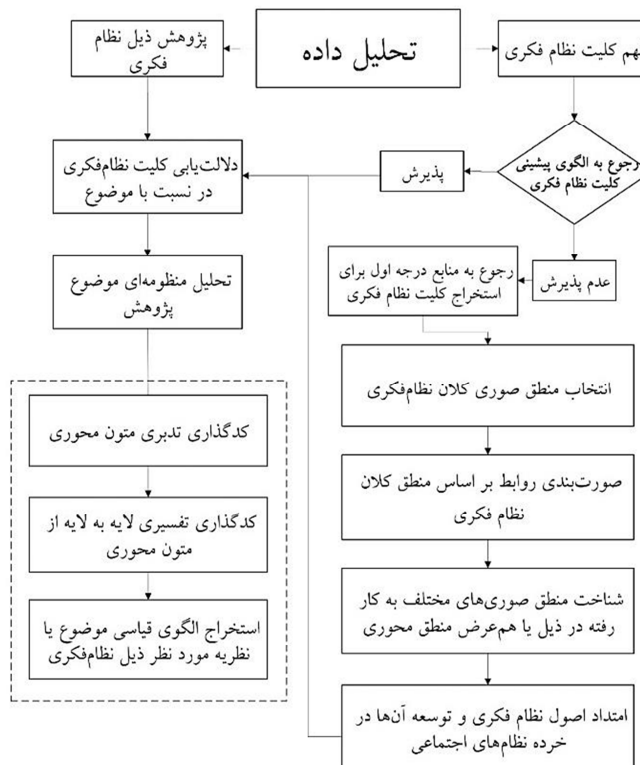
گام اول. دلالت‌یابی کلیت نظام فکری در نسبت با موضوع پژوهش: منظور از دلالت‌یابی این است که پژوهشگر یک دور کلیت نظام فکری را از مبانی نظری جهان‌بینی تا اصول عملی کلان ایدئولوژی از منظر ربط و نسبت با موضوع پژوهش خود دنبال کند و دلالت‌های جهان‌بینی و ایدئولوژی در موضوع خود را کدگذاری و تحلیل کند. در این مرحله باید دلالت‌های التزامی نظام فکری در موضوع پژوهش توجه شود که ممکن است به صورت صریح در بیان ایشان نیامده و از طریق قیاس برهانی و استدلال و استنتاج فهم می‌شود. این مرحله از کدگذاری عمدتاً کدگذاری تفسیری باتوجه به دلالت‌های التزامی بین یا غیربین و به روش قیاسی است.

گام دوم. تحلیل منظومه‌ای موضوع پژوهش: پس از استخراج اصول کلی امتدادیافته از کلیت نظام فکری در موضوع موردنظر، تحلیل متون مرتبط با موضوع انجام می‌گیرد. فرایند کدگذاری و تحلیل در تحلیل منظومه‌ای داده‌های موضوع پژوهش هم همان مسیر کدگذاری تدبیری و تفسیر و استفاده از کدگذاری استقرایی و قیاسی را طی می‌کند. به این ترتیب تحلیل منظومه‌ای موضوع پژوهش، خود شامل سه گام است که توضیح‌های آن در ادامه بیان می‌شود.

یک. کدگذاری تدبیری «متون محوری» یا «در مقام بیان». در گام دوم که تحلیل

خود موضوع پژوهش مطرح است، پژوهشگر ابتدا باید متون در مقام بیان موضوع موردنظر را شناسایی نموده و با روش‌گذاری تدبیری از مهم‌ترین متون شروع کند. دو کدگذاری تفسیری لایه‌به‌لایه، از متون محوری. پس از کدگذاری تدبیری متون محوری و در مقام بیان، نوبت به کدگذاری تفسیری می‌رسد. در کدگذاری تفسیری، همان‌طور که بیان شد ابتدا کدهای تدبیری به‌دست‌آمده از متون در مقام بیان، لایه‌لایه و متن به متن با یکدیگر مقایسه‌شده و نسبت‌یابی میان کدها صورت می‌گیرد. سه. استخراج الگوی قیاسی موضوع یا نظریه موردنظر ذیل نظام فکری. پژوهشگر در این مرحله از کدگذاری استقرایی، به‌سمت کدگذاری قیاسی سیر کرده و پیوسته با مدنظر قراردادن ساخت‌های قیاسی مستخرج در لایه نظام فکری و اصول کلان نظام فکری که بر موضوع حاکم هستند، تلاش می‌کند بازتاب منظمی از نظام فکری در تحلیل داده‌ها به‌دست آورد تا بتواند روابط منسجم میان موضوع پژوهش و نظام فکری را بازسازی کند. مقایسه دائمی داده‌های استقرایی به‌دست‌آمده، با منطق‌های صوری استخراج‌شده در مرحله فهم کلیت نظام فکری، زایایی و پویایی را در تولید نظریه منسجم و ساخت‌یافته و تکمیل ابعاد مجمل یا آشکارسازی زوایای مبهم نظریه فراهم می‌کند. آنچه در مرحله نهایی تحلیل باید برای پژوهشگر آشکار شود، تحلیل منظومه‌ای نظریه یا موضوع در نسبت با نظام فکری متفکر است.

نمودار شماره (۱۰): فرایند تحلیل داده

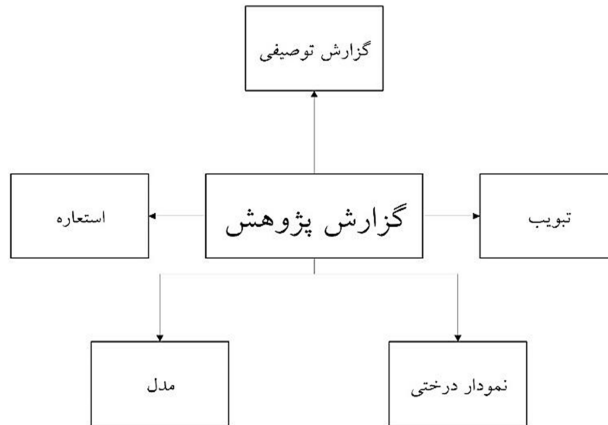

(طراحی توسط نویسندگان)

۴-۵. تدوین گزارش پژوهش

مرحله نهایی روش تحلیل منظومه‌ای، ارائه خروجی نهایی پژوهش در یک قالب مناسب به مخاطبان است. شیوه‌هایی که روش تحلیل منظومه‌ای برای ارائه خروجی نهایی پژوهش پیشنهاد می‌کند عبارت‌اند از: گزارش توصیفی (روایت)،^{۲۱} تبویب، نمودار درختی، مدل^{۲۲} و استعاره^{۲۳}. البته به فراخور موضوع، اهداف و مشخصه‌های پژوهش، پژوهشگر می‌تواند شیوه‌های گوناگون گزارش‌دهی را با یکدیگر ترکیب کرده و از ظرفیت‌های هر کدام از آن‌ها بهره‌برد. همچنین خلاقیت‌های پژوهشگر در ارائه الگویی برای گزارش پژوهش، جایگاه و اهمیت ویژه‌ای دارد.

نمودار شماره (۱۱): گزارش پژوهش

(طراحی توسط نویسندگان)

۵-۵. اعتباریابی یافته‌ها

بعد از پایان تحلیل داده، نوبت به بررسی و ارزیابی اعتبار یافته‌های پژوهش می‌رسد. در روش تحلیل منظومه‌ای اندیشه متفکر سیاسی، اعتبار پژوهش با استفاده از دو راهبرد «بررسی اعتبار پژوهشگر» و «بررسی اعتبار پژوهش» ارزیابی می‌شود. در ادامه به توضیح هر کدام از دو راهبرد پرداخته می‌شود.

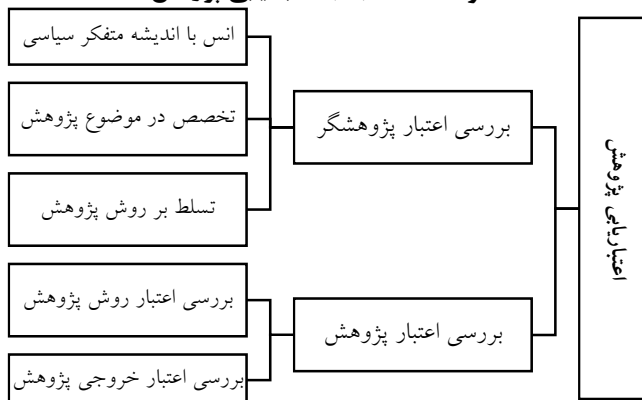
الف. بررسی اعتبار پژوهشگر: یکی از عوامل مؤثر بر اعتبار پژوهش‌های علمی، اعتبار پژوهشگری است که پژوهش موردنظر را به انجام رسانده است. «پژوهشگر، خود بخشی از پژوهش است و باید به تأثیر خود در جمع‌آوری و تحلیل و تفسیر داده‌ها واقف باشد» (خنیفر و مسلمی، ۱۳۹۸، ص. ۲۱۱). ویژگی‌های چهارگانه «برخورداری از شخصیت فکور و اندیشه‌ورز»، «انس با اندیشه متفکر سیاسی»، «شناخت موضوع تخصصی» و «تسلط بر روش پژوهش» که در بخش طرح پژوهش به‌عنوان ویژگی‌های پژوهشگران حوزه منظومه فکری متفکر سیاسی برشمرده شد، معیارهایی است که می‌تواند در ارزیابی اعتبار پژوهشگران یک طرح پژوهشی در این حوزه نیز مورد استفاده واقع شود.

ب. **بررسی اعتبار پژوهش:** اعتبار پژوهشگر، اگرچه مؤلفه‌ای مؤثر در اعتبار پژوهش به شمار می‌رود، اما این امکان وجود دارد که به دلایل مختلفی، یک پژوهشگر بسیار مسلط، پژوهشی انجام دهد که از اعتبار علمی کافی برخوردار نباشد؛ به این ترتیب باید علاوه بر بررسی اعتبار پژوهشگر، به صورت مستقیم به بررسی اعتبار پژوهش نیز پرداخت. اعتبار پژوهش در دو محور اصلی انجام می‌پذیرد:

محور اول. بررسی اعتبار روش پژوهش: اعتباریابی روش پژوهش به ارزیابی فرایندی می‌پردازد که پژوهشگر تا زمان رسیدن به نتیجه طی کرده است. در این محور، دو مؤلفه مورد ارزیابی قرار می‌گیرد؛ اول «دقت در انتخاب روش پژوهش» و دوم «دقت در به‌کارگیری روش پژوهش». مراد از دقت در انتخاب روش پژوهش آن است که روش‌های مختلف برای فهم اندیشه متفکران سیاسی ظرفیت‌های گوناگونی دارند و اگر پژوهشگر، روشی متناسب با موضوع پژوهش اختیار نکند، هر قدر نیز که در استفاده از این روش دقت به خرج دهد، به نتیجه مطلوب دست نخواهد یافت. دقت در به‌کارگیری روش نیز به معنای میزان پایبندی پژوهشگر به فرایندی است که در روش به‌کاررفته در پژوهش، پیشنهاد می‌شود. ضرورت دارد پژوهشگر در ابتدای پژوهش ضمن بیان علل انتخاب روش پژوهش خود، جزئیات گام‌های طی شده از ابتدا تا انتهای فرایند پژوهش را بیان کند تا بتوان ارزیابی درستی از میزان دقت وی در به‌کارگیری روش به دست آورد.

محور دوم. بررسی اعتبار خروجی پژوهش: روش تحلیل منظومه‌ای برای تبیین مسیر ارزیابی اعتبار خروجی پژوهش، ابتدا به تبیین مجموعه‌ای از معیارها می‌پردازد که در صورت بهره‌مندی خروجی پژوهش از آن‌ها می‌توان اعتبار پژوهش موردنظر را تأیید کرد. علاوه بر این، روش تحلیل منظومه‌ای به ارائه مجموعه‌ای از روش‌های اعتباریابی پژوهش نیز می‌پردازد که با استفاده از آن‌ها می‌توان بهره‌مندی یا عدم بهره‌مندی پژوهش از معیارهای مذکور را ارزیابی کرده و از این طریق درباره اعتبار پژوهش موردنظر قضاوت کرد.

نمودار شماره (۱۲): اعتباریابی پژوهش

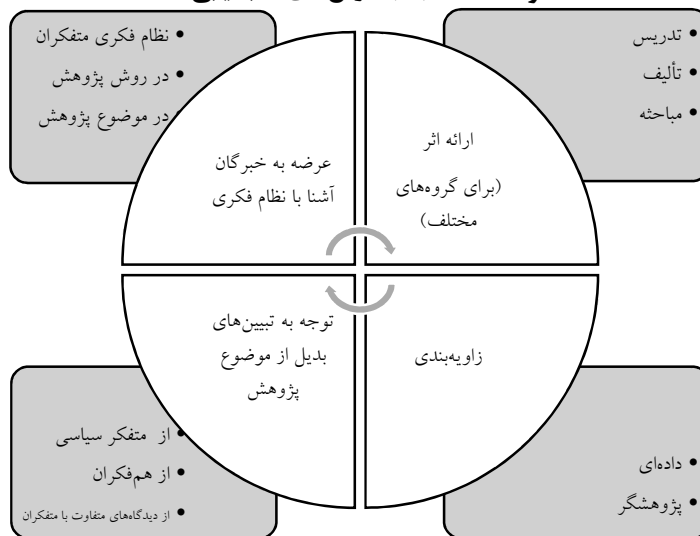

(طراحی توسط نویسندگان)

یک. معیارهای اعتباریابی: مبتنی بر روش تحلیل منظومه‌ای اندیشه متفکران سیاسی، پژوهشی واجد اعتبار است که دربردارنده مجموعه‌ای از مؤلفه‌ها و معیارها باشند. معیارهای مورد نظر عبارتند از: همخوانی با متن، قابلیت پیش بینی و تجویز، سازگاری با نظریه‌های هم عرض، همخوانی با سیره و شخصیت، انطباق با اصول و مبانی و مبادی، و بالاخره انسجام درونی.

دو. روش‌های اعتباریابی: جهت اعتبارسنجی محققان کاربست چهار روش را به شرح نمودار شماره ۱۳ توصیه می‌نمایند که ارکان مختلف پژوهش را شامل شده و سعی در اعتبار سنجی حداکثری دارد.

نمودار شماره (۱۳): روش‌های اعتباریابی

(طراحی توسط نویسندگان)

نتیجه‌گیری

روش تحلیل منظومه‌ای اندیشه متفکران سیاسی، در پنج مرحله طراحی شده است. در مرحله «طراحی پژوهش» روش تحلیل منظومه‌ای، ابتدا ویژگی‌های چهارگانه پژوهشگر اعم از «برخورداری از شخصیت فکور و اندیشه‌ورز»، «انس با اندیشه متفکر سیاسی»، «شناخت موضوع پژوهش»، و «تسلط بر روش پژوهش» بررسی می‌شود. در گام تدقیق مسئله تلاش می‌شود مسئله پژوهش به صورت شفاف و دقیق طراحی شود. مسئله مذکور پس از تدقیق به منظومه فکری متفکران سیاسی عرضه‌شده و امکان یا امتناع طرح آن در این منظومه فکری بررسی می‌شود. اگر مسئله با منظومه فکری سنخیت داشته باشد، پیشینه پژوهش بررسی شده و در نهایت طرح پژوهش تنظیم می‌شود. در مرحله «گردآوری داده» تلاش می‌شود داده‌های موردنیاز برای «فهم کلیت نظام فکری متفکر سیاسی» یا «تحلیل یک موضوع خاص ذیل این نظام فکری» استخراج شود. برای تحلیل دقیق داده‌ها در روش تحلیل منظومه‌ای باید از منطق کدگذاری داده در این روش تبعیت کرد. در این روش زمانی می‌توان به تحلیل عمیقی از موضوع، ذیل

نظام فکری متفکر سیاسی دست یافت که از یکسو پیوسته به اصول کلان حاکم بر نظام فکری متفکر سیاسی توجه داشت و ازسوی دیگر به متون مختلف موجود از ایشان در حوزه موضوعی پژوهش مراجعه کرد و این دو را در نسبت با یکدیگر تحلیل و تفسیر نمود. به این ترتیب کدگذاری در روش تحلیل منظومه‌ای شامل دو دسته کدگذاری قیاسی - استقرایی و کدگذاری تدبیری - تفسیری می‌شود.

«مرحله تحلیل داده» شامل دو گام اصلی «فهم کلیت نظام فکری» و «پژوهش ذیل نظام فکری» می‌شود. در گام نخست، پژوهشگر یا یک الگوی پیشینی ارائه شده از نظام فکری متفکر سیاسی را می‌پذیرد و بر مبنای آن وارد گام بعد یعنی پژوهش ذیل نظام فکری می‌شود یا با مراجعه به منابع دسته اول حوزه اندیشه متفکر، خودش مستقیماً به طراحی الگوی کلان نظام فکری متفکر در یک فرایند چهارمرحله‌ای پردازد و سپس وارد گام بعد شود.

«پژوهش ذیل نظام فکری متفکر» شامل دو گام است. در گام نخست «دلالت‌های کلیت نظام فکری متفکر در موضوع پژوهش» استخراج می‌شود و در گام بعد «تحلیل موضوع پژوهش به صورت منظومه‌ای» انجام می‌شود. در گام تحلیل منظومه‌ای موضوع پژوهش، ابتدا متون محوری شناسایی شده به صورت تدبیری کدگذاری می‌شوند. پس از آن کدگذاری تفسیری به صورت لایه‌به‌لایه در متون انجام می‌شود. در نهایت الگوی قیاسی موضوع یا نظریه مورد نظر ذیل نظام فکری متفکران سیاسی استخراج می‌شود. در مرحله بعد، نتایج به دست آمده در مرحله تحلیل داده در قالب‌هایی مانند گزارش توصیفی، تبویب، استعاره، نمودار درختی و یا مدل نظری گزارش می‌شود. در نهایت فرایند و خروجی پژوهش در «مرحله اعتباریابی» مورد ارزیابی قرار می‌گیرد. اعتباریابی در روش تحلیل منظومه‌ای در سه گام «پیش از پژوهش»^{۲۴} یعنی بررسی ویژگی‌های پنج‌گانه پژوهشگر، «حین پژوهش» یا همان انتخاب درست روش و اجرای دقیق آن و در نهایت، «پس از پژوهش» یا ارزیابی محتوایی خروجی نهایی پژوهش صورت می‌گیرد.

یادداشت‌ها

۱ مسئله ذهنی تدوین کنندگان این روش پژوهش، چگونگی ارائه تحلیلی جامع و نظام‌مند از یک متفکر سیاسی است، لذا امکان یا امتناع استفاده از روش پژوهش حاضر برای متفکران سایر حوزه‌ها نیازمند پژوهش و تأملی مستقل است.

2. Information
3. Difficult
4. Mental challenge
5. Problem
6. Code
7. Induction
8. Abstraction
9. Inductive Coding
10. Taxonomy
11. Open Coding
12. Central Coding
13. Theoretical Coding
14. Categories
15. Deductive Coding
16. Deductive Coding
17. Reasoning
18. Note
19. Secondary Sources
20. Primery Sources
21. Narration
22. Model
23. Metaphors
24. Prior Evaluation

کتابنامه

- ایزانلو، بلال و حبیبی، مجتبی (۱۳۸۹). «کاربرد فراتحلیل در تحقیقات علوم اجتماعی و رفتاری: مرور بر مزایا، تنگناها و روش‌شناسی»، *تحقیقات علوم رفتاری*. (۱)، ۷۹-۷۰.
- بازرگان، محمدنوید (۱۳۹۱). «تحلیل محوری و منظومه‌ای دفتر دوم مثنوی»، *ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناسی*. ۲۸(۱۰)، ۱-۲۴.
- برزگر، ابراهیم (۱۳۸۹). «ساختار فهم اندیشه سیاسی در اسلام»، *دانش سیاسی*. ۲(۶)، ۷۲-۴۳.
- جمشیدی، محمدحسین (۱۳۸۵). *رخ اندیشه: روش‌شناسی شناخت اندیشه‌های سیاسی (ج ۱)*. تهران: کلبه معرفت.
- جمشیدی، محمدحسین (۱۳۸۸). *مبانی و روش‌شناسی تبیین؛ با تأکید بر اندیشه سیاسی*. تهران:

- دانشگاه امام صادق (علیه‌السلام) و پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
حسینی، ابوالحسن (۱۳۸۴). «اندیشه سیاسی، مفهوم و چیستی»، پگاه حوزه. شماره پیاپی ۲۱۶.
خسروپناه دزفولی، عبدالحسین (۱۳۹۸). *منظومه فکری آیت‌الله العظمی خامنه‌ای*. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
خسروپناه دزفولی، عبدالحسین (۱۴۰۰). *منظومه فکری امام خمینی (رحمت‌الله‌علیه)*. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
خنیفیر، حسین و مسلمی، ناهید (۱۳۹۸). *اصول و مبانی روش‌های پژوهش کیفی*. تهران: نگاه دانش.
دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۳). *لغت‌نامه دهخدا* (ج ۸ و ۱۳). تهران: دانشگاه تهران.
دواس، دیوید (۱۳۸۷). *طرح تحقیق در تحقیقات اجتماعی*. ترجمه هوشنگ ناییب، تهران: آگاه.
ساروخانی، باقر (۱۳۷۲). *روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی* (ج ۱). تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
سالدنا، جانی (۱۳۹۵). *راهنمای کدگذاری برای پژوهشگران کیفی*. ترجمه عبدالله گیویان، تهران: علمی و فرهنگی.
طباطبائی، محمدحسین (۱۳۸۷). *برهان*. قم: بوستان کتاب قم.
طباطبائی، محمدحسین (۱۳۹۰). *المیزان فی تفسیر القرآن* (ج ۴). بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
عزتی، مرتضی (۱۳۷۶). *روش تحقیق در علوم اجتماعی: کاربرد در زمینه مسائل اقتصادی*. تهران: مؤسسه تحقیقات اقتصادی دانشگاه تربیت مدرس.
علیخانی، علی‌اکبر (۱۴۰۱). *روش لایه‌ای در اندیشه پژوهی*. تهران: نگاه معاصر.
علیخانی، علی‌اکبر و دیگران (۱۳۸۶). *روش‌شناسی در مطالعات سیاسی اسلام*. تهران: دانشگاه امام صادق (علیه‌السلام).
فلیک، اووه (۱۳۹۹). *درآمدی بر تحقیق کیفی*. ترجمه هادی جلیلی، تهران: نشر نی.
کرسول، جان (۱۳۹۱). *پویش کیفی و طرح پژوهش: انتخاب از میان پنج رویکرد*. ترجمه حسن دانایی‌فرد و حسین کاظمی، تهران: گنج شایگان.
کیوی، ریموند و کامپنهود، لوکوان (۱۳۸۴). *روش تحقیق در علوم اجتماعی*. ترجمه عبدالحسین نیک‌گهر، تهران: توتیا.
محمدپور، احمد (۱۳۹۸). *فراروش: بنیان‌های فلسفی و عملی روش تحقیق ترکیبی در علوم اجتماعی و رفتاری*. تهران: لوگوس.

محمدپور، احمد (۱۴۰۰). ضد روش؛ زمینه‌های فلسفی و رویه‌های عملی در روش‌شناسی کیفی. تهران: لوگوس.

واعظی، احمد (۱۳۸۳). «ساحت‌های معناپژوهی»، روش‌شناسی علوم/انسانی. ۳۹(۱۰)، ۲۷-۴۰.
وایت، پاتریک (۱۳۹۶). صورت‌بندی سؤالات تحقیق: راهنمای پژوهشگران اجتماعی. ترجمه کاظم حاجی‌زاده، تهران: جامعه‌شناسان.

Brown, Ruth (2007). Party development in the regions: When did parties start to play a part in politics?. *Journal of Communist Studies and Transition Politics*. (14), 9-30.

Hornby, A.C. (1995). *Oxford Advanced Learner's Dictionary (7th)*. Oxford University Press.

Johnson, B. & Christesen, L. (2008). *Educational Research: Quantitative, Qualitative and Mixed Approaches* Third Edition, Thousand Oaks, CA: Sage Publication Ld.